

Între est și vest. Conexiuni
interculturale în prima epocă a
fierului, reflectate în necropola
de la Valea Stânii, jud. Argeș

Between East and West.
Early Iron Age intercultural
connections reflected by the
necropolis from Valea Stânii,
Argeș county

Dragoș Măndescu

Cuvinte-cheie: Hallstatt târziu, Ferigile, Ciumbud, traci, sciți, inventar funerar, Valea Stânii, interconectivitate.

Rezumat: Articolul reia discuția problemei interconectivității culturale dintre grupul Ferigile de la sud de Carpați și grupurile culturale învecinate, mai apropiate sau mai îndepărtate, de la finele primei epoci a fierului (Ciumbud, Szentes-Vekerzug/Alföld, cultura scitică timpurie) și aduce noi elemente pentru o perspectivă de ansamblu asupra pieselelor de inventar funerar din mormintele necropolei de incinerare de la Valea Stânii: podoabe (mărgelile de caolin, pandantiv din mandibulă de animal), piese de prestigiu (imitații de canini de cerb), piese de armament și de echipament militar (vârfuri de săgeți, plăcuțe de cuirasă), piese de harnașament (zăbale și verigi). Cele mai multe dintre piesele de inventar funerar prezentate aici au statutul de unicat în cadrul grupului Ferigile.

Keywords: late Hallstatt period, Ferigile, Ciumbud, Thracians, Scythians, grave goods, Valea Stânii, inter-connectivity.

Abstract: The paper resumes the discussion upon the issue of cultural interconnectivity between southern Sub-Carpathian Ferigile group and the neighboring cultural groups, from nearby or more remote, dating back from the final period of the Early Iron Age (Ciumbud, Szentes-Vekerzug / Alföld, early Scythian culture) and brings new elements for an overview perspective, from the grave goods elements of the tombs of the incineration necropolis in Valea Stânii: personal adornments (kaolin beads, pendant from animal jaw), items of prestige and status representation (imitations of deer canines), weapons and military equipment (arrowheads, armor scales), horse harness parts (horse bits and links). Most of the elements of grave goods assemblages presented here have the status of unique items within the Ferigile group.

În încercarea de a reconstitui peisajul cultural ce a urmat dezintegrării „blocului” Basarabi, sunt bine cunoscute opiniile conform cărora evoluțiile grupurilor regionale, aflate de-o parte și de alta a Carpaților, cu caracteristici foarte bine particularizate, au urmat căi și modele diferite, supuse în mod inegal influențelor (și prezențelor) externe și fără a întreține un program evident de conexiuni interculturale. Maniera în care au fost tratate în literatura subiectului grupurile hallstattiene târzii Ferigile și, îndeosebi, Ciumbud oferă cele mai bune exemple în ilustrarea acestei tradiții înrădăcinate deja în accentuarea și uneori supralicitarea trăsăturilor particulare, considerate definitorii, în detrimentul evidențierii elementelor comune și a legăturilor interculturale (Vulpe 1970; Vasiliev 1980; Vasiliev 1982; Vulpe 1990, 160 și urm.).

In the attempt to reconstruct the cultural landscape that followed the disintegration of the Basarabi “block”, are well-known the opinions according to which the evolutions of the regional groups on both sides of the Carpathians, with very particular characteristics, have followed different paths and patterns, subject to unequal exposure to external influences (and presences) and without maintaining an obvious program of intercultural connections. The manner in which the late Hallstattian groups Ferigile and especially Ciumbud were treated in the literature of the topic offers the best examples in illustrating this tradition already rooted in accenting and sometimes overbidding the particular features considered defining, to the detriment of emphasizing common elements and intercultural connectivity (Vulpe 1970; Vasiliev; 1980; Vasiliev 1982; Vulpe 1990, 160 et seq.).

Necropola de la Valea Stânii, comuna Țițești, județul Argeș (fig. 1), a cărei cercetare arheologică sistematică a început recent, în anul 2014, face notă discordantă prin dovezile pe care le aduce în sprijinul ilustrării unor legături între aceste grupuri culturale mult mai strânse decât se credea până acum. O eventuală reticență, manifestată de purtătorii grupului Ferigile, retrași în zonele ferite ale Subcarpaților Olteniei și Munteniei, față de contactele externe este un concept ce nu mai poate fi susținut. De altfel, pentru fiecare dintre cele trei etape principale de evoluție (Ferigile-Sud, Ferigile-Nord și Ferigile III), de-a lungul a circa două secole, grupul Ferigile a experimentat cu certitudine recepționarea și asimilarea unor influențe exercitate de principalele surse de prestigiu și putere ale vremii: lumea illirică, cea scitică, respectiv, mediul cultural al tracilor sudici (Vulpe 1977). Deschiderea culturală manifestată de grupul Ferigile către culturile învecinate de la finalul primei epoci a fierului (Măndescu 2017) este o realitate ce nu poate fi negată, iar necropola de la Valea Stânii vine cu noi argumente în susținerea acestei imagini.

Până la cea mai recentă campanie de săpături arheologice, desfășurată în toamna anului 2018, din întreaga necropolă au fost cercetați 19 tumuli, cantitate pe care o estimăm a reprezenta ceva mai puțin de jumătate din numărul total al complexelor funerare de la Valea Stânii (fig. 2). Elementele de rit (numai incinerare) și ritual funerar (arderea în altă parte, și nu pe locul mormântului, depunerea oaselor calcinate pe solul antic sau în urnă, tumuli mici cu manta din piatră de râu ridicați peste mormânt, abundența ceramicii foarte fragmentată), întâlnite în

Fig. 1. Locul amplasării necropolei Valea Stânii.

Fig. 1. The location of the necropolis Valea Stânii.

The necropolis at Valea Stânii, Țițești commune, Argeș county (fig. 1), whose systematic archaeological research began recently, in 2014, makes a discordant note by the evidence it brings in support of illustrating connections much intense than previously thought between these two cultural groups. A possible reluctance manifested by the bearers of Ferigile aspect, withdrawn in the remote areas of the Sub-Carpathian Oltenia and Muntenia, towards the external contacts is a concept that cannot be sustained anymore. Moreover, for each of the three main stages of own evolution (Ferigile-South, Ferigile-North and Ferigile III), for about two centuries, the Ferigile group experienced with certainty the reception and assimilation of influences exerted by the main sources of power and

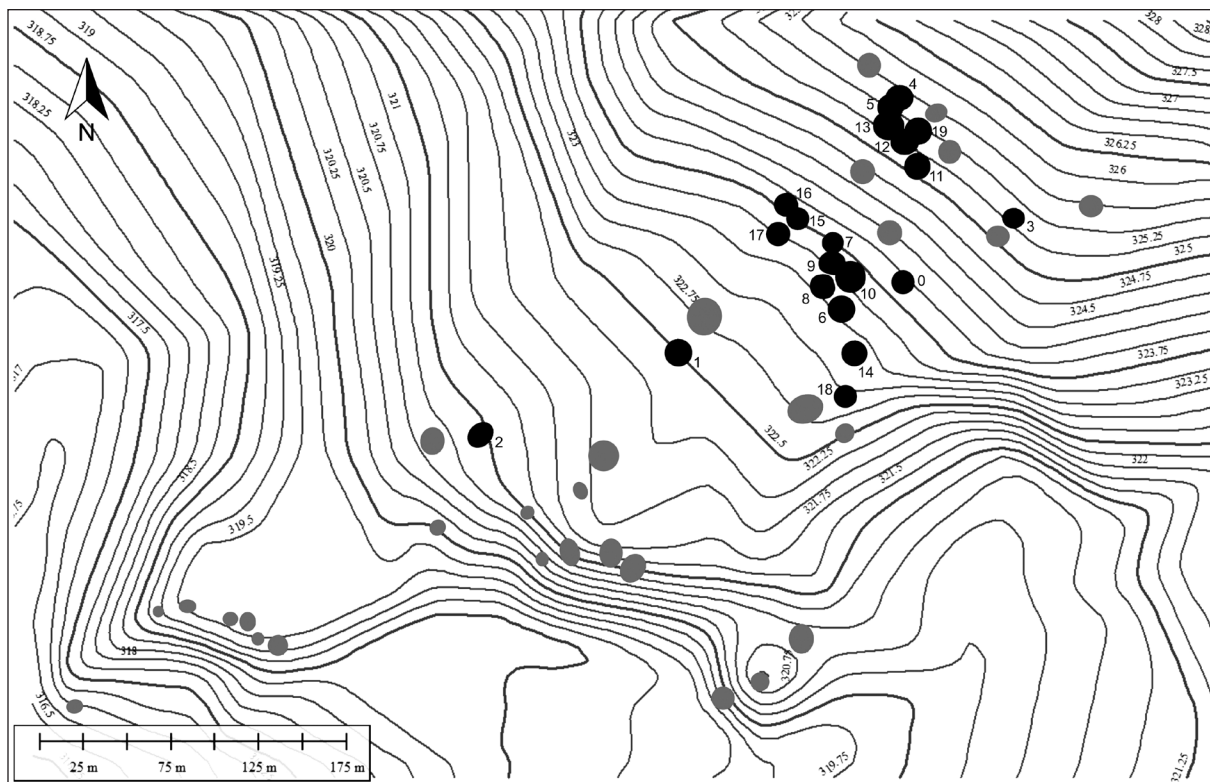

Fig. 2. Valea Stânii. Planul necropolei.

Fig. 2. Valea Stânii. The plan of the necropolis.

această necropolă sunt tipice pentru grupul Ferigile. Pe lângă trăsăturile locale predominante, ilustrate îndeosebi de ceramică (în totalitate lucrată cu mână), la Valea Stânii se fac simțite din plin măturile unor influențe și contacte externe, prin intermediul pieselor din inventarul funerar, unele dintre ele fiind unicat la nivelul întregului grup Ferigile.

prestige of the time: the Illyrian world, the Scythian world, respectively, the cultural milieu of the southern Thracians (Vulpe 1977). The cultural openness manifested by the Ferigile group to the neighboring cultures from the last period of the Early Iron Age (Măndescu 2017) is a reality that cannot be denied, and the necropolis from Valea Stânii brings with new arguments to strengthen this image.

Piese de inventar funerar străine mediului cultural hallstattian târziu Ferigile şi-au făcut simţită prezenţa la Valea Stânii încă din primele campanii de cercetări arheologice. În trei din mormintele exploarate (tumului 1, 4 şi 10) au fost descoperite mici mărgelile de caolin, pentru prima dată atestate în mormintele de tip Ferigile. Mărgelile sunt de dimensiuni foarte mici (sub forma unor discuri perforate cu diametrul de 1,5-4,5 mm şi grosimea de 0,5-1,2 mm), aproape de nereperat în momentul cercetării *in situ* a mormintelor (Măndescu et al. 2017).

În unicul mormânt din tumulul 1 – un mormânt de incineraţie în urnă, situat central –, între oasele calcinate, se aflau numeroase mărgelile mărunte de caolin, din care au fost recuperate 340 exemplare. Un al doilea lot de 272 astfel de mărgelile, răspândite printre oasele calcinate şi fragmente ceramice, provine din mormântul dublu situat central în tumulul 4, de incineraţie cu oasele depuse pe solul antic. În sfârşit, în mormântul din tumulul 10, tot un mormânt cu oasele calcinate depuse pe solul antic, au fost descoperite două mărgelile de caolin, una întreagă şi cealaltă fragmentară (fig. 3).

Acest tip de piese de podoabă este răspândit în sec. VII-VI a. Chr. pe spaţii largi, din nordul Caucazului (în mormintele culturii scitice timpurii) până în sud-estul Poloniei (într-un mediu corespunzător culturii lusaciene Tarnobrzeg) şi de la Dunărea de Jos până în nordul Ucrainei (în mormintele scitice din zona Aksjutincy). O densitate mare a descoperirilor a fost documentată în mormintele grupului Ciumbud din Transilvania: peste 1100 piese au fost descoperite în 14

Until the most recent archaeological excavation season, carried out in the autumn of 2018, 19 barrows were explored throughout the necropolis, an amount that we estimate to represents less than half of the total number of funeral complexes at Valea Stânii (fig. 2). The peculiarities of funerary rite (incineration only) and ritual (burning place elsewhere, not on the grave spot, depositing calcined bones directly on ancient ground or in a ceramic pot as urn, small barrows made in river stone covering the grave, abundance of high degree fragmented pottery) found in this necropolis are typical for the Ferigile group. In addition to the predominant local features illustrated especially by pottery (entirely handmade), at Valea Stânii the testimonies of external influences and contacts are felt through some artifacts part of the grave goods series, some of them being unique items at the level of the whole Ferigile group.

Grave goods elements foreign to the late Hallstattian cultural milieu of Ferigile group made their presence felt at Valea Stânii from the early archaeological research seasons. In three of the graves explored (barrows no. 1, 4 and 10) were discovered small kaolin beads, for the first time attested here in the Ferigile-type tombs. The beads are very small in size (in the shape of perforated discs with a diameter of 1.5-4.5 mm and a thickness of 0.5-1.2 mm), almost unnoticed at the time of the *in situ* exploration of the graves (Măndescu et al. 2017).

In the only grave in the barrow no. 1, a central tomb of incineration with urn, between the calcined bones were found numerous small kaolin beads, of which 340 exemplars were recovered. A second batch of 272 such beads, spread among the burnt bones and ceramic fragments, comes from the grave centrally located under

Fig. 3. Valea Stânii, tumulii 1, 4 și 10. Mărgele de caolin.

Fig. 3. Valea Stânii, barrows nos. 1, 4 and 10. Kaolin beads.

morminte din cadrul a șapte necropole: Blaj, Simeria, Gâmbaș, Târgu Mureș, Ciumbud, Teiuș și, mai ales, Ozd. Dispunerea lor în cadrul inventarului funerar al mormintelor de înhumare și în raport cu scheletele păstrate arată că erau purtate în salbe, pe cap sau la gât. Conform caracteristicilor inventarelor funerare cu care aceste podoabe se asociau, dar și în acord cu unele determinări antropologice, salbele de mărgele de caolin erau atributul portului feminin. Determinarea antropologică a oaselor calcinate din tumulul 4 de la Valea Stânii confirmă acest fapt (Măndescu et al. 2017).

the barrow no. 4, a double tomb of incineration with the bones laid on the ancient ground. Finally, in the grave of the barrow no. 10, a tomb with calcined bones deposited on the ancient ground, two kaolin beads, one whole and the other fragmentary, were discovered (fig. 3).

This kind of personal adornment is widespread in the 7th-6th centuries BC on a large area, from the North of the Caucasus (in the tombs of the early Scythian culture) to the South-East of Poland (in a milieu corresponding to the Tarnobrzeg Lusatian culture), and from the Lower Danube to the North of Ukraine (in the Scythian tombs of the Aksutinsky area). A high density of such kind of adornments was documented in the tombs of the Ciumbud group, in Transylvania: over 1100 exemplars were found in 14 graves from seven necropolises: Blaj, Simeria, Gâmbaș, Târgu Mureș, Ciumbud, Teiuș and especially Ozd. Their arrangement in the grave goods framework of the inhumation tombs and the relation to the preserved skeletons shows that these beads were worn in necklaces, on the head or coiled around the neck. According to the characteristics of the grave goods with which these adornments were assembled in the sealed contexts, but also in agreement with some anthropological determinations, the necklaces of kaolin beads were the attribute of the female attire. The anthropological study of the calcined bones in the tumulus 4 tends to confirm this fact (Măndescu et al. 2017).

As no kaolin deposit is known in the area of southern Sub-Carpathians (Getic Plateau), it is unlikely that the raw material was obtained locally. We are inclined to give credit to the possibility that the beads from Valea Stânii represent importations from neighboring cultural milieus with rich natural resources of kaolin in their distribution area. Most plausibly, the origin of the southern Carpathian beads

Cum nu ne este cunoscut vreun depozit de caolin în zona Subcarpaților Meridionali (Podișul Getic), este puțin probabil ca materia primă să fi fost obținută local. Înclinăm să acordăm credit posibilității ca mărgelile de la Valea Stânii să reprezinte importuri din mediile culturale vecine, cu bogate resurse naturale de caolin în arealul lor de răspândire. Cel mai plauzibil, originea mărgelilor de la sud de Carpați trebuie căutată în zona grupului Ciunbrud. Abundența acestor mărgeli în grupul Ciunbrud este dublată și de o mare densitate a resurselor minerale de caolin în Transilvania: în primul rând, zăcămintele de la Ciugud și Aghireșu, situate chiar în arealul de răspândire al grupului, dar și altele, foarte consistente, către nord (zona Parva – Cormaia – Rebrîșoara) și către est (Harghita Băi și Sânsimion). Cu toate acestea, nu pot fi excluse ca surse ale materiei prime sau ale produsului finit nici alte zone mai apropiate sau mai îndepărtate de Podișul Getic, resurse naturale de caolin întâlnindu-se atât înspre vest, în Banat, la Sichevița, cât și către est, în Dobrogea septentrională, la Măcin, sau meridională, la Medgidia. De asemenea, dincolo de Transilvania, către nord-vest, sunt cunoscute depozitele de caolin din zona Tokaj – Masivul Zempléni (Măndescu et al. 2017).

Importurile din grupul Ciunbrud nu s-au limitat numai la aceste podoabe mărunte, dacă avem în vedere inventarul funerar al tumulului 10. În unicul mormânt din acest tumul au apărut – de asemenea atestate pentru prima oară în mediul cultural Ferigile – săgeți din bronz aparținând unor variante diferite, cu două și trei aripioare și cu trei muchii (Hellmuth 2006, 192-194, fig. 2; Hellmuth 2010, 7-153). Nu mai puțin de 30 astfel de vârfuri de săgeți (fig. 4), unele dintre

should be sought in the area of the Ciunbrud group. The abundance of these beads in the Ciunbrud group graves is also doubled by the high density of kaolin mineral resources in Transylvania: firstly, the deposits from Ciugud and Aghireșu, located just in the area of the group's distribution, but also others, very consistent, to the North (the area of Parva – Cormaia – Rebrîșoara) and to the East (Harghita Băi and Sânsimion). However, nor other areas closer or farther from the Getic Plateau can be excluded as sources of the raw material or of the finished product, natural kaolin resources being found both to the East, in Banat, at Sichevița, and to the East, in northern and southern Dobrogea, at Măcin, respectively Medgidia. Also, beyond Transylvania, to the Northwest, kaolin deposits in the Tokaj area – Zempléni Massif are known (Măndescu et al. 2017).

The importations from the Ciunbrud group were not limited to these small adornments only, if we consider the funeral inventory of the barrow no. 10. In the single grave under this barrow (explored in 2016) appeared for the first time attested in the Ferigile group the bronze arrowheads belonging to some different variants, leaf-shaped, trefoil and triangular cross-section blade (Hellmuth 2006, 192-194, fig. 2; Hellmuth 2010, 7-153). Not less than 30 such arrowheads (fig. 4), some of them barbed (14 exemplars, trefoil and leaf-shaped), were found deposited together with a “soldered” bulk composed by another around 10 thin, flat, and triangular iron copies belonging to the well-known Ferigile type arrowhead, along with ash, charcoal and few calcined bones (Măndescu 2019). Thus, the contemporaneity between the two great types of arrows (bronze “Scythian” and iron Ferigile one) is demonstrated, as well as the fact that the Ferigile communities were not so conservative about this type of weapon, anyway, at least

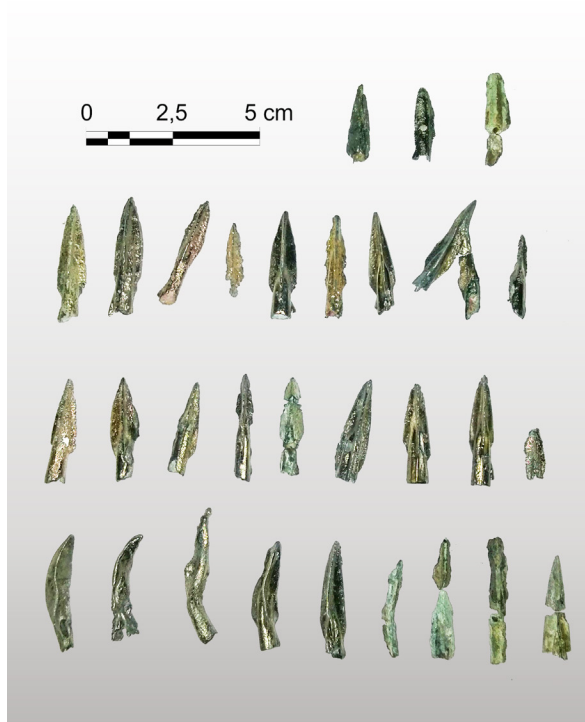

Fig. 4. Valea Stânii, tumulul 10. Vârfuri de săgeți din bronz.

Fig. 4. Valea Stânii, barrow no. 10. Arrowheads in bronze.

ele cu spin (14 exemplare, cu două și trei aripioare), erau depuse, împreună cu alte circa 10 vârfuri de săgeți triunghiulare, aplatizate, din fier, aparținând cunoscutului tip Ferigile („sudate” între ele în urma ruginirii), laolaltă cu cenușă, cărbune și câteva oase calcinate (Măndescu 2019). Astfel, contemporaneitatea dintre cele două grupuri de săgeți (cele „scitice” de bronz și cele din fier, de tip Ferigile) este demonstrată, ca și faptul că comunitățile Ferigile nu erau atât de

not in the manner and extent that were suspected so far. The same types of arrowheads as those from Valea Stânii are very common in Transylvania, in the Ciurbrud group, where they make up the variants A1a, A2a, A2b and A3 and where they are part of the panoply discovered in almost every one of the group's tombs with weapons (Vasiliev 1974, 49; Vasiliev 1980, 74, pl. 9/3-9; 27).

From more remoted cultural areas further away from the northwest (the Szentes-Vekerzug / Alföld culture), particular influences on the horse harness parts occur. The fragmentary horse bit (a cheek bar and a fragment of mouthpiece – fig. 5) of Szentes-Vekerzug type from the barrow no. 10 (Măndescu 2019, 198, fig. 6/1) not only contributes to the quantitative increase of these finds within the Ferigile group, but points out to the maximum limit towards south-east of the spread of this type of curb bits (Teleagă 2017, 11, fig. 2). In support of the relationship with the Szentes-Vekerzug culture, there are also the two bronze harness rings, with outer clover-like shape, discovered next to a horse bit mouthpiece (fig. 6) in the pit containing calcined bones of animal (most likely horse) from the margin of the barrow no. 9 (Măndescu, Dumitrescu 2017, 152). The same set of harness parts, consisting of a Szentes-Vekerzug-type horse bit and two bronze harness rings identical to those from Valea Stânii, was found in a cremation tomb on the southern periphery of Nitra (Romsauer 1993, 12, fig. 10).

Another unusual occurrence for the Ferigile group, the necropolis from Valea Stânii offered the first items of scale armor elements in the territory between the Carpathians and the Danube. Five iron scales from an armor were part of the grave goods of a secondary cremation tomb in the

Fig. 5. Valea Stânii, tumulul 10. Fragmente dintr-o zăbală de fier (psalie și parte din muștiuc).

Fig. 5. Valea Stânii, barrow no. 10. Fragmentary horse bit in iron (cheek bar and part of mouthpiece).

Fig. 6. Valea Stânii, tumulul 9. Fragment dintr-o zăbală de fier (muștiuc) și verigi / aplici de harnașament din bronz.

Fig. 6. Valea Stânii, barrow no. 9. Fragmentary horse bit in iron (mouthpiece) and harness rings in bronze.

conservatoare în privința acestui tip de săgeată, cel puțin, nu în măsura bănuită până acum. Vârfuri de săgeți de același fel cu cele de la Valea Stânii sunt atesate foarte frecvent în Transilvania, în grupul Ciumbrud, unde alcătuiesc variantele A1a, A2a, A2b și A3 și unde fac parte din panoplia descoperită în aproape fiecare dintre mormintele cu arme ale grupului (Vasiliev 1974, 49; Vasiliev 1980, 74, pl. 9/3-9; 27).

Din arealele culturale și mai îndepărtate dinspre nord-vest (cultura Szentes-Vekerzug, Alföld), se fac simțite influențe, îndeosebi, în privința elementelor de harnașament. Zăbala fragmentară (o psalie și un

eastern margin of the tumulus no. 8 (fig. 7), and from the tumuli nos. 7, 11 and 12 come another similar items, also in iron, some of them only in fragmentary state.

Searching for the origins of this ritual pattern of funerary deposition, of course, the Scythian warriors who generally used the armors of iron or bronze scales, they could be designated as responsible for the widespread use of this element of military equipment during the epoch. But most of the Scythian graves with armor dates back to the 4th and 3rd centuries BC. (Černenko 2006, 30-58); however, the chronologies of some of these features have been

fragment din muștiuc – fig. 5) de tip Szentes-Vekerzug din tumulul 10 (Măndescu 2019, 198, fig. 6/1) contribuie nu numai la sporirea cantitativă a acestor descoperiri în cadrul grupului Ferigile, ci punctează limita maximă către sud-est a răspândirii acestui tip de zăbală (Teleagă 2017, 11, fig. 2). De asemenea, în susținerea relațiilor cu cultura Szentes-Vekerzug, sunt de semnalat și cele două aplice de harnașament din bronz, cu formă treflată, descoperite, alături de un muștiuc de zăbală (fig. 6), în groapa conținând oase calcinate de animal (foarte probabil, cal) din marginea tumulului 9 (Măndescu, Dumitrescu 2017, 152). Aceeași garnitură de piese de harnașament, alcătuită dintr-o zăbală de tip Szentes-Vekerzug și două aplice treflate din bronz, identice cu cele de la Valea Stânii, a fost găsită într-un mormânt de incinerare în periferia sudică a Nitrei (Romsauer 1993, 12, fig. 10).

Din nou cu totul neobișnuit pentru grupul Ferigile, necropola de la Valea Stânii a livrat cei mai vechi solzi de armură din arealul cuprins între Carpați și Dunăre. Cinci solzi de armură din fier provin dintr-un mormânt secundar de incinerare în urnă din marginea estică a tumulului 8 (fig. 7), iar din inventarul mormintelor din tumulii 7, 11 și 12 făceau parte alte exemplare asemănătoare, unele fragmentare.

Căutând originile acestui element ritual de depunere funerară, desigur că războinicii sciți, care utilizau în mare măsură cămașa de zale din solzi de bronz sau fier, ar putea fi indicați responsabili de răspândirea în epocă a acestui element de echipament militar. Dar cele mai multe din mormintele scitice cu astfel de armuri datează din secolele IV-III a. Chr. (Černenko

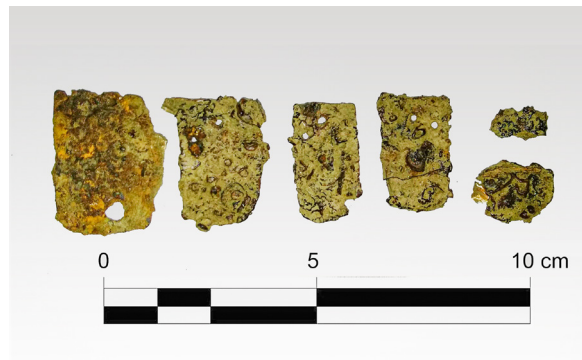

Fig. 7. Valea Stânii, tumulul 8. Solzi de armură din fier.

Fig. 7. Valea Stânii, barrow no. 8. Armor scales in iron.

revised based on the dates of the associated arrowheads, proposing much earlier data, during the 8th-6th centuries BC (Hellmuth 2010).

Presumably, the armor scales from Valea Stânii should be placed in connection either with the core discoveries from the Scythian kurgans dotting the forest-steppe zone of Middle Dnieper basin (Guljaj-Gorod, Luki, Makeevka, Steblev, Aksjutinci, Žurovka, Žabotin etc. – Ильинская 1968, 100-101, табл. 1/10-11; 7/19; 38/7; 47/9, 24; 48/49; 49/8; 56/16; Černenko 2006, 10-11), either with those from a closer area, both chronologically and spatially, namely with the Szentes-Vekerzug / Alföld cultural milieu, where such kind of discoveries are well represented for the 7th-6th centuries BC (e.g. Ártánd, Törökszentmiklós, Tarnabod, Csárdászallás, Csanytelek, Chotín, Smolenice-Molpír – Kemenczei 2009, 50, pl. 5/1; 90/5; 127/7). The most eloquent case, and chronologically relevant, remains the grave of Ártánd, dated around 600 BC according to the

2006, 30-58), cu toate că cronologiile unora dintre aceste complexe au fost revizuite pe baza datărilor vârfurilor de săgeți asociate, propunându-se date mult mai timpurii, în decursul sec. VIII-VI a. Chr. (Hellmuth 2010).

Este de presupus că solzii de armură din fier de la Valea Stânii ar trebui să fie puși în legătură fie cu nucleul de descoperiri din kurganele scitice, ce împânzesc zona de silvostepă a bazinului Niprului mijlociu (Guljaj-Gorod, Luki, Makeevka, Steblev, Aksjutinci, Žurovka, Žabotin etc. – Ильинская 1968, 100-101, табл. 1/10-11; 7/19; 38/7; 47/9, 24; 48/49; 49/8; 56/16; Černenko 2006, 10-11), fie cu cele dintr-o zonă mai apropiată, atât cronologic cât și spațial, și anume cu mediul cultural Szentes-Vekerzug (Alföld), unde astfel de descoperiri sunt bine reprezentate pentru secolele VII-VI a. Chr. (Ártánd, Törökszentmiklós, Tarnabod, Csárdászallás, Csanytelek, Chotín, Smolenice-Molpír – Kemenczei 2009, 50, pl. 5/1; 90/5; 127/7). Cel mai elocvent caz, în același timp și relevant cronologic, rămâne mormântul de la Ártánd, datat în jurul anului 600 a. Chr. după hydria spartană timpurie din bronz din inventarul său funerar (Teleagă 2008, 7, nr. 11, catalog 959). Din mediul cultural al grupului Ciunbrud poate fi citată o singură piesă, un solz de armură din bronz din mormântul 3 de la Simeria (Roska 1913, 237, 247, fig. 6/4).

O discuție aparte merită setul de pandantivi din corn de cerb ce imită caninii de cerb (fig. 8), care făceau parte din bogatul inventar funerar al mormântului dublu din tumulul 4 de la Valea Stânii (Măndescu et al. 2019). Cei 16 pandantivi ce constituiau, în mod evident, un status-marker al prestigiului purtătorului, cunosc analogii

early Spartan hydria in bronze from their funeral inventory (Teleagă 2008, 7, no. 11, catalogue no. 959). From the Ciunbrud group area can be cited a single one item, namely a bronze armor scales found in the grave no. 3 from Simeria (Roska 1913, 237, 247, fig. 6/4).

A special topic deserves the set of pendants in antler that imitate the red deer canines (fig. 8), which were part of the rich grave goods of the double tomb in the barrow no. 4 (Măndescu et al. 2019). The 16 pendants, which were obviously a status-marker of the prestige of the wearer, know removed analogies over time, following a tradition rooted in the Upper Paleolithic and continuing throughout Prehistory, with an increased frequency at the Eneolithic span-time level (Beldiman, Sztancs 2008). Imitations of deer canines from Valea Stânii are the only artifacts of this kind from the Ferigile cultural milieu and most likely some of the latest attestations of this manner of symbolic representation.

Previous to the discovery from Valea Stânii took place, among the latest exemplars documented so far in Central-Eastern Europe at the dawn of the Iron Age must be mentioned the set of eight perforated red deer canines in the tomb 37 (probably adult male) at Füzesabony-“Kettőshalom” (Hungary), belonging to the pre-Scythian horizon Füzesabony-Mezőcsát (Patek 1990, 63, pl. 10/5-12), so slightly before the context of the imitations from Ferigile milieu.

As well as in the Ferigile group, until now the personal adornments of deer canines or imitations are not known in the neighboring cultural groups of the North and Northwest, such as Ciunbrud group in Transylvania and Szentes-Vekerzug /Alföld in the Hungarian Plain, although they do not lack the pendants made of animals (not deer

îndeprătată în timp, urmând o tradiție înrădăcinată încă din paleoliticul superior și continuând de-a lungul preistoriei, cu o frecvență sporită la nivelul eneoliticului (Beldiman, Sztancs 2008). Imitațiile de canini de cerb de la Valea Stânii sunt singurele piese de acest fel din mediul cultural Ferigile și, foarte probabil, unele dintre cele mai târzii atestări ale respectivei maniere de reprezentare simbolică.

Până la descoperirea de la Valea Stânii, printre cele mai târzii artefacte de acest fel, documentate în Europa Central-Estică din zorii epocii fierului, trebuie menționat setul alcătuit din opt canini perforați de cerb, din mormântul 37 (aparținând, probabil, unui bărbat adult) de la Füzesabony-„Kettőshalom” (Ungaria), în cadrul orizontului „pre-scitic” Füzesabony-Mezőcsát (Patek 1990, 63, pl. 10/5-12), așadar, cu puțin anterior imitațiilor din mediul Ferigile.

Ca și în grupul Ferigile până acum, caninii de cerb sau imitații ale acestora nu sunt cunoscute ca piese de podoabă în grupurile culturale de la nord (Ciumbud în Transilvania) și de la nord-vest (Szentcs-Vekerzug, Alföld, în Câmpia Maghiară), deși pandantivii din dinți perforați de animale (nu de cerb, ci de lup, urs sau câine) nu lipsesc cu totul (Marinescu 1984, 61, Abb 10/7; Kemenczei 2009, 93, 186, list 9, Taf. 1/5, 64/11). Un singur canin perforat de cerb a fost semnalat, într-un mormânt de „epocă scitică”, la Tiszalök, în Ungaria (Scholtz 2012, 78, 88, pl. 4/8), în mediul cultural Alföld, așadar contemporan (sau ușor posterior) cu necropola de la Valea Stânii. Interesant însă, femeia adultă înhumată acolo prezenta trăsături antropologice proprii populației pre-scitice, din grupul Mezőcsát (Szathmáry 2012, 101).

but wolf, bear or dog) perforated teeth (Marinescu 1984, 61, Abb. 10/7; Kemenczei 2009, 93, 186, list 9, Taf. 1/5, 64/11). A single one pierced deer canine exemplar was reported in a grave of the “Scythian age” in Tiszalök (Hungary) (Scholtz 2012, 78, 88, pl. 4/8) belonging to the Alföld group, thus somewhat contemporary (or slightly later) with the necropolis at Valea Stânii. But, interestingly, the adult woman buried there had features of the pre-Skythian population belonging to Mezőcsát group (Szathmáry 2012, 101).

Finally, among the few artifacts in animal bone from Valea Stânii necropolis, one of them draws particular attention. It is about of a small mammal lower jaw with traces of piercing (fig. 9), found in the barrow no. 8, among the few human calcined bones scattered in the grave, belonging to a sub-adult individual (anthropological analysis by Mihai Constantinescu), potsherds, personal adornments in bronze and some weapons (Măndescu, Dumitrescu 2017, 152). Apparently, the respective mandible formed initially an item of personal adornment burnt together with the deceased at the funeral pyre (Măndescu 2020, 435, fig. 4).

The animal mandibles used as adornment items rest still unknown in the late Halstattian cultural groups North of the Danube (such as Ferigile and Bârsești) and further North, on the other side of the Carpathians (Ciumbud group in Transilvania, on the Mureș River valley), so this mammal lower jaw in the barrow no. 8 does not seem to speak about a local tradition. I could find only one analogy for this kind of item and precisely for the period discussed here, namely in a kurgan belonging to the group from the Middle Dniester, from Verchni Panivci, Ukraine (Винокур, Хотюн 1965, 119, рис. 2), dated according to the

În sfârșit, dintre puținele piese din os de animal, găsite în această necropolă, una atrage în mod deosebit atenția. Este vorba de o mandibulă fragmentară de animal (mamifer mic), cu urme de perforare (fig. 9), descoperită în tumulul 8, împreună cu oasele calcinate ale defunctului (un subadult, conform analizei antropologice, efectuate de dr. Mihai Constantinescu), fragmente ceramice, piese de port și podoabă din bronz și arme (Măndescu, Dumitrescu 2017, 152). Aparent, mandibula respectivă a constituit un ornament personal al defunctului, ars împreună cu acesta pe rugul funerar (Măndescu, 2020, 435, fig. 4).

Mandibulele de animal, utilizate drept ornament, rămân necunoscute în grupurile culturale hallstattiene târzii de la nord de Dunăre (precum Ferigile și Bârsești) și mai departe spre nord, de cealaltă parte a Carpaților (grupul Ciumbrud), astfel încât piesa din tumulul 8 nu pare a ilustra o tradiție locală. Am putut găsi o singură analogie pentru acest ornament și pentru perioada discutată aici, și anume în Ucraina, într-un kurgan de la Verchni Panivci, aparținând grupului de pe Nistrul mijlociu (Винокур, Хотюн 1965, 119, рис. 2). Din inventarul funerar făceau parte o oglindă de bronz, două vârfuri de săgeată din bronz și o mandibulă perforată de leopard, folosită, probabil, ca amuletă. După cronologia vârfurilor de săgeți din inventarul funerar, mormântul datează din prima jumătate a sec. VII a. Chr. (Hellmuth 2010, 653, pl. 228).

Dacă influențele culturale sau relațiile, observate pe baza răspândirii materialului arheologic, dintre comunitățile Ferigile și cele ale culturii Szentes-

Fig. 8. Valea Stânii, tumulul 4. Imitații de canini de cerb lucrate din corn de cerb.

Fig. 8. Valea Stânii, barrow no. 4. Red deer canine imitations in deer antler.

Fig. 9. Valea Stânii, tumulul 10. Fragmente dintr-un pandativ din mandibulă de animal.

Fig. 9. Valea Stânii, barrow no. 10. Fragmentary animal mandible as pendant.

grave-goods arrowheads in the first half of the 7th c. BC (Hellmuth 2010, 653, Taf. 228). The grave had as funeral assemblage a bronze mirror, a golden pin, two bronze arrowheads, and a pierced jaw of leopard used probably as an amulet.

Vekerzug, pe de o parte, și grupurile zonei de silvostepă din bazinul Niprul mijlociu, pe de altă parte, au mai fost evidențiate și cu alte ocazii (de exemplu, zăbalele de la Ferigile, Tigveni și Curtea de Argeș, aparținând tipului Szentes-Vekerzug, în fond, o formă supraregională – Teleagă 2017; recipientul de piatră și chiar spada akinakes de la Cepari, cu analogii clare pe Niprul mijlociu – Popescu, Vulpe 1982, 106-108, fig. 11/a, j), certele legături dintre grupurile Ferigile și Ciumbrud, ilustrate și de necropola prezentată aici, au fost mult mai puțin documentate sau promovate de-a lungul timpului. La o privire de ansamblu asupra materialelor deja publicate nu pot fi citate mai mult de doar câteva accesorii vestimentare, precum o verigă de la Curtea de Argeș și o aplică traforată de la Cepari (Măndescu 2017, 126, fig. 3/18-19). Cu toată această parcimonie a informației în literatura arheologică a subiectului, legăturile și interferențele culturale între grupurile hallstattiene târzii Ferigile și Ciumbrud trebuie să fi fost consistente, așa cum sugerează măcar mărgelile de caolin și vârfurile de săgeți din bronz de la Valea Stânii. Și nici nu avea cum să fie altfel, dacă avem în vedere că principalele trecători montane ce fac legătura între Transilvania și dealurile înalte ale Munteniei și Olteniei (pasul Rucăr-Bran, respectiv pasul Turnu Roșu, pe valea Oltului) se aflau în imediata vecinătate nordică a arealului predilect de răspândire a grupului Ferigile. A continua să negăm sau să nu recunoaștem evidența relațiilor de interconectivitate dintre grupurile Ferigile și Ciumbrud devine aproape un non-sens și contravine oricărui model cultural oferit de-a lungul (pre-)istoriei de entitățile alcătuite din colectivități contemporane și învecinate.

If the cultural influences or the relationships, observed on the basis of the distribution of the archaeological material, between the Ferigile communities and those of the Szentes-Vekerzug culture, on the one hand, and the groups of the forest-steppe zone from the mid-Dnieper basin, on the other hand, were also highlighted with other occasions (for example, the horse bits from Ferigile, Tigveni and Curtea de Argeș belonging to the Szentes-Vekerzug type, basically a supra-regional form – Teleagă 2017; the stone tray and even the akinakes sword from Cepari with clear analogies on the middle Dnieper – Popescu, Vulpe 1982, 106-108, fig. 11/a, j), the certain connections between the Ferigile and Ciumbrud groups, illustrated also by the necropolis presented here, have been much less documented or promoted over time.

As a result of an overview upon of the already published materials, no more than a few clothing accessories can be cited, such as a link from Curtea de Argeș and a fretted applique from Cepari (Măndescu 2017, 126, figs. 3/18-19). With all this parsimony of information in the archeological literature of the topic, the cultural ties and interferences between the late Hallstattian groups Ferigile and Ciumbrud must have been consistent, as at least the kaolin beads and the bronze arrowheads from Valea Stânii suggest. Nor could it be otherwise, if we consider that the main mountain passes connecting Transylvania with the Sub-Carpathian high hills of Muntenia and Oltenia (Rucăr-Bran Pass, respectively Turnu Roșu Pass, on the Olt Valley) are to be found in the immediate northern neighborhood of the core area of the Ferigile group territory. To continue to deny or not recognize the evidence of the connectivity relationship between the Ferigile and Ciumbrud groups becomes almost a nonsense and contradicts any cultural pattern offered throughout (pre-)history by entities made up of contemporary and neighboring communities.

Mulțumiri. Această lucrare a fost realizată cu sprijinul unui grant al Ministerului Cercetării și Inovării, CNCS-UEFISCDI, număr proiect 90/2016, PN-III-P4-ID-PCCF-2016-0090, în cadrul programului PNCDI III. Cercetarea arheologică a necropolei de la Valea Stânii a fost efectuată cu sprijinul Ministerului Culturii și Identității Naționale.

Bibliografie / Bibliography

Beldiman, Sztancs 2008: C. Beldiman, D.-M. Sztancs, Matière, artefact, symbole. Dents percées et imitations en os dans les dépôts d'objets de prestige de la culture Cucuteni. Studii de preistorie 5, 2008, 89-107.

Černenko 2006: E. V. Černenko, Die Schutzwaffen der Skythen (Stuttgart 2006).

Hellmuth 2006: A. Hellmuth, Smolenice-Molpír im Licht skythischer Angriffe auf die hallstattzeitlichen Siedlungen nördlich und südlich der Mährischen Pforte. Slovenská archeológia 54/2, 2006, 191-208.

Hellmuth 2010: A. Hellmuth, Bogenschützen des Pontischen Raumes in der Älteren Eisenzeit. Typologische Gliederung, Verbreitung und Chronologie der skythischen Pfeilspitzen (Bonn 2010).

Kemenczei 2009: T. Kemenczei, Studien zu den Denkmälern skythisch Geprägter Alföld Gruppe (Budapest 2009).

Marinescu 1984: G. Marinescu, Die jüngere Hallstattzeit in Nordostsiebenbürgen. Dacia N.S. 28, 1984, 47-84.

Măndescu 2017: D. Măndescu, Intercultural contacts at the end of Early Iron Age in the northern periphery of the Thracian world. In: Interregional contacts during the first millennium BC in Europe. Proceedings of the session held at the 19th Annual Meeting of the EAA 2013, Pilsen (Hradec Králové 2017), 118-131.

Acknowledgements. This work was supported by a grant of Ministry of Research and Innovation, CNCS - UEFISCDI, project number 90/2016, PN-III-P4-ID-PCCF-2016-0090, within PNCDI III. The archaeological excavations of the necropolis at Valea Stânii were supported by the Romanian Ministry of Culture.

Măndescu 2019: D. Măndescu, Vârfuri de săgeți „de tip scitic” în mediul cultural Ferigile (tumulul 10 de la Valea Stânii). In: (Eds. A. Zanoci, M. Băț) Contribuții la preistoria și istoria antică a spațiului Carpato-Danubiano-Pontic. In honorem professoris Ion Niculiță natalia sua octogesima celebrantis (Chișinău 2019), 187-206.

Măndescu 2020: D. Măndescu, Beauty of the beast. Animal skeletal parts as personal adornments in the early iron age necropolis at Valea Stânii (Argeş county). In: (Eds. M. Mărgărit, A. Boroneanț) Beauty and the eye of the beholder: personal adornments across the millennia. Proceedings of the international colloquium from Târgoviște, 12-14 September 2019 (Târgoviște 2020), 431-436.

Măndescu, Dumitrescu 2017: D. Măndescu, I. Dumitrescu, 85. Valea Stânii, com. Țițești, jud. Argeş, punct „Vărzărie”. In: Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2016, 2017, 151-153.

Măndescu et al. 2017: D. Măndescu, M. Mihalache, I. Stănculescu, M. Constantinescu, Contribuții la studiul pieselor de port și podoabă din mediul cultural Ferigile. Mărgelele de caolin descoperite în necropola hallstattiană de la Valea Stânii (jud. Argeş). Peuce S.N. 15, 2017, 7-48.

Măndescu et al. 2019: D. Măndescu, M. Constantinescu, M. Mărgărit, A set of red deer canine imitations from the Iron Age necropolis at Valea Stânii (Argeş County, Romania). Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 70/2, 2019, 301-315.

Patek 1990: E. Patek, A Szabó János Gyozo által feltárt „preszkíta” síranyag. A Füzesabony-Mezocsát típusú temetkezések újabb emlékei Heves megyében. *Agria* 25-26, 1990, 61-118.

Popescu, Vulpe 1982: E. Popescu, A. Vulpe, Nouvelles découvertes du type Ferigile. *Dacia N.S.* 26, 1982, 77-114.

Romsauer 1993: P. Romsauer, Nové nálezy Vekerzugskej skupiny z Nitry. *Slovenská Archeológia* 41/1, 1993, 5-39.

Roska 1913: M. Roska, Skytha sírok Piskiről. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából 4. Kötet, 2. füzet, 1913, 233-251.

Szathmáry 2012: L. Szathmáry, Scythian Age human skeletal remains from Tiszalök. In: Iron Age rites and rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the international colloquium from Târgu Mureș, 7-9 October 2011 (Cluj-Napoca 2012), 101-104.

Teleagă 2008: E. Teleagă, Griechische Importe in den Nekropolen des 6.-3. Jhs. v. Chr. im Dnjestr-Balkan-Gebiet (Rahden 2008).

Teleagă 2017: E. Teleagă, Contribuții privind mormintele hallstattiene târzii cu zăbale de tip Szentes-Vekerzug în bazinul carpatic. *SCIVA* 68/1-4, 2017, 5-29.

Vasiliev 1974: V. Vasiliev, Poziția cronologică și semnificația cultural-etnică a săgeților scitice din aria carpatică. *Apulum* 12, 1974, 48-59.

Vasiliev 1980: V. Vasiliev, Sciții agatârși pe teritoriul României (Cluj-Napoca 1980).

Vasiliev 1982: V. Vasiliev, În legătură cu unele opinii referitoare la Hallstattul D în Transilvania. *Acta Musei Napocensis* 19, 1982, 261-269.

Vulpe 1970: A. Vulpe, Archäologische Forschungen und historische Betrachtungen über das 7. bis 5. Jh. im Donau-Karpatenraum. *Memoria Antiquitatis* 2, 1970, 115-213.

Vulpe 1977: A. Vulpe, Zur Chronologie der Ferigile-Gruppe. *Dacia N.S.* 21, 1977, 81-111.

Vulpe 1990: A. Vulpe, Die Kurzschwerter, Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit in Rumänien (München 1980).

Винокур, Хотюн 1965: И.С. Винокур, Г.М. Хотюн, Скифский амулет. *Археология* 19, 1965, 121-134.

Ильинская 1968: В.А. Ильинская, Скифы Днепровского лесостепного левобережья (курганы Посулья) (Київ 1968).

Dr. Dragoș Măndescu

Muzeul Județean Argeș

Pitești, România

e-mail: dragos_mandescu@yahoo.com